

VITA

MAKKAY JÁNOS: AZ INDOEURÓPAI NYELVŰ NÉPEK ŐSTÖRTÉNETE. Budapest 1998. Szerző kiadása, 520 l.

Makkay János indoeurópai őstörténete először és egyben első ilyen témájú magyar nyelvű monográfiaként 1991-ben jelent meg,¹ 1998-as második kiadását bővített és felfrissített formában veheti kézbe az olvasó. Mivel a könyv tematikájáról Vekardi József ismertetéséből² már értesülhetett a közönség, itt elsősorban Makkay könyvének fő mondanivalójára és ezzel kapcsolatosan néhány felvetődő kérdésre térünk csak ki.

Szerző célja, hogy „a nagy régészeti térségek diakronikus kutatási eljárásának” módszerével (51.) ismert vagy rekonstruált nyelvek, illetve nyelvi állapotok (jelen esetben az indoeurópai alapnyelv, ill. folytatói) számára keressen ránk maradt anyagi kultúrákon keresztül olyan közösségeket, amelyek ezeket a nyelveket beszélték vagy beszélhették (47. sk.). Kutatásai eredményeképpen a szerző olyan modellt állított fel (451. skk.), amely az alapnyelv felbomlása utáni dialektus-kontinuumokat meghatározott neolitikus régészeti kultúrákkal feleltet meg a Kr. 5000-tól 2000-ig tartó időszakban: egy feltételezett óeurópai vagy északnyugat-indoeurópai dialektuskontinuumot (tulajdonképpen a balti-szláv, a germán, itálico-kelta, venét és talán az illír előzményét) a vonaldiszes kerámia térségével (2. térkép III., 120. o.), az indoírani csoportot az előbbtől keletre fekvő sztyepp művelődéskörével, azaz a későbbi kurgán kultúrával (2/II.), egy ősi balkáni csoportot pedig (tulajdonképpen a görög és más balkáni indoeurópai nyelvek, valamint az anatóliai nyelvek előzményeit) egy bizonytalanabban körvonalazható balkáni térséggel (2/I., kivéve a Nyugat-Balkánt), amelyhez az égei szigetek egy része és Kis-Ázsia nyugati fele is társul. Makkay rendszerében az újkőkor eleje tehát már egy még korábban felbomlott alapnyelvi állapot utáni helyzetet mutat, és feltevése szerint az egységes alapnyelv időszakát jóval az újkőkor európai kezdetei elé kell keltezni, területe pedig a három csoport területén bárhol, sőt még azon kívül is lehetett (456.).

Az első és azonnal feltűnő tulajdonsága Makkay modelljének (elsősorban több új indoeurópai nyelvtudományi bevezetéssel összehasonlítva), hogy az egységes alapnyelvet jóval az újkőkor elé keltezi (453.), az alapnyelv felbomlását is a neolitikizálódás elé, a felső paleolitikumra datálja (357., 470.). A legújabb indoeurópai nyelvtudományi bevezetések ugyanis ezzel ellentétben a még egységes, tehát még nem felbomlott alapnyelvet többnyire a réz- vagy korai bronzkorra, ill. legkorábban az aeneolitikumra (kő-

¹ *Makkay János: Az indoeurópai népek őstörténete.* Budapest 1991, 315 l., rec. *E. Bánffy: ActaArchHung* 46 (1994) 427—429. (Simon Zsolt szíves közlése), *J. Vekardi: Philologica Fenno-Ugrica* (Freiburg) 4 (1998) 47—50.

² *Ant. Tan.* 44 (2000) 251. sk.

rézkorra), tehát az újkőkor vége felé kelteznek.³ Mivel magyarázhatók ezek a rendkívül különböző keltezősek?

Nyilvánvaló, hogy az időtényező meghatározásában felhasználható módszerek és eszközök eltérő megítélésével. Az időtényező meghatározása ugyanakkor alapvető fontosságú a hely meghatározásában is: hiszen ha a még nem felbomlott alapnyelv az újkőkorra vagy az elé datálható, akkor ez minden későbbi, fémkori régészeti kultúrát kizár az „őshaza”-jelöltek közül, és viszont: ha a még nem felbomlott alapnyelvi állapot valamilyen fémkorszakra datálható, akkor minden korábbi régészeti kultúra kirekeszthető a jelöltek közül.

A még fel nem bomlott alapnyelv korát elsősorban a nyelvészeti paleontológia eszközeivel próbálják a kutatók meghatározni. Így Makkay is külön alfejezetet szentel a nyelvi paleontológiának (52–56), amely „az indoeurópai ősnép anyagi és szellemi műveltségi állapotát (és azon keresztül esetenként az őshaza feltételezett helyét és az alapnyelvi állapot fennállásának idejét) a szókincs összehasonlításával rekonstruálja” (52. sk.). A módszer használhatóságával szemben főleg az idő meghatározásával kapcsolatban azonban pesszimista álláspontra helyezkedik („az időtényező vizsgálata »kevésbé fekszik« a nyelvi paleontológiának” 72.), és leszögezi: „a magasabb rendű társadalmi formációkra, pl. államszervezetre vagy akár a kocsira, a legelőször használatba vett fémekre, az aranyra vonatkozó szókincs például nem egységes, alapnyelvi alakokat nem sikerült kimutatni. Ez azt jelenti, hogy az alapnyelvi állapotok időben jóval megelőzték az állam legelső kialakulását, illetve a kocsit, a réz, az arany indoeurópaiak által lakott területen való legelső megjelenését” (53. kiemelések tőlem).⁴ Makkay tehát a fémnevek tanúbizonyságát negatívnak tartja és kijelenti: „a rézre vonatkozó régészeti és nyelvtörténeti adatokkal az alapnyelv fennállásának és felbomlásának időszaka nem állapítható meg” (102.).⁵ Ez az álláspont alapvető jelentőségűnek tekinthető az egész mű megítélése szempontjából, hiszen a szerző őstörténeti modellje az időtényező szempontjából erre az álláspontra épül, ez tette lehetővé számára, hogy a felbomlás előtti alapnyelv korát jóval az újkőkor elé keltezzék.

Már most leszögezhetjük, hogy a nyelvészek által írt újabb keletű indoeurópai nyelvtudományi bevezetések és összefoglalások általában és egységesen amellel foglalnak állást, hogy a ’fém’ vagy ’réz’ esetleg ’bronz’ jelentésű **ajos* vagy **ajes* (**(h₂)ájes*) hangalakú szó meg kellett, hogy legyen az alapnyelvben.⁶ Sőt, többnyire az ezüstöt (**harǵnóm*) és néhányan az aranyat (**ǵh(o)l(H)*- és/vagy **auso-*) is is-

³ Így pl. R. S. P. Beekes: *Comparative Indo-European Linguistics*. Amsterdam—Philadelphia 1995, 50., valamint közvetve R. Schmitt-Brandt: *Einführung in die Indogermanistik*. Tübingen—Basel 1998, 285. sk., 293. is. Hasonlóképpen W. P. Lehmann: *Die gegenwärtige Richtung der indogermanistischen Forschung*. Budapest 1992, 67. és J. Haudry: *Les Indo-Européens*. Paris 1981, 113. sk. O. Szemerényi: *Introduction to Indo-European Linguistics*. Oxford 1999 (előszó 1994-es keltezéssel) és az ennek alapjául szolgáló 1990-es 4. német nyelvű kiadás viszont nem foglalkozik őstörténeti kérdésekkel, csak az alapnyelv rekonstrukciójával (rövid kérdéseket ugyan feltesz és utal a szakirodalomra, az 1999-es kiadás 34. sk. Makkay 2 tanulmányára is, l. lentebb Makkay 1992, ill. in: JIES 20, 1992, 193—238, amely a szerző ie. őstörténeti modelljét mutatja be).

⁴ A mű első kiadásában (1991: 41.) a fémnevekre vonatkozó kitétel e mondatokban még nem szerepelt.

⁵ Bár ennek ellentmondani látszó kijelentéseket is tesz: „A harmadik rezet — eredetileg egy vörös színű ércet — jelölő szó a már említett *urudu(u)*... Rekonstruált **reudh-* (**roudh-*, **rudh-*, **rudh-ró-s*) alakban került át az indoeurópai alapnyelvbe... és onnan örökléssel (?) az egyes nyelvekbe. Olyan széles körben terjedt el az egyes nyelvekben, hogy a feltehető átvétel az indoeurópai dialektus-kontinuum legvége előtt történhetett meg... Az alapnyelvben még főleg *vörös* (fém, érc) jelentése lehetett...”. (99. sk. kiemelés tőlem) Itt megjegyezhetjük, hogy e tőnek, ill. származékainak csak ’vörös’ alapnyelvi jelentést tulajdonít J. Pokorny: *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. I. Bern—München 1959, 872., S. E. Mann: *An Indo-European Comparative Dictionary*. Hamburg 1984—87, 1096. sk. (rec. M. Mayrhofer: *Kratylos* 34 (1989) 41—45.) és R. Schmitt-Brandt: i. m. 285. sk. is., úgyhogy alább ennek tárgyalásától eltekintünk.

⁶ W. P. Lehmann: i. m. 29., 67., R. S. P. Beekes: i. m. 37., R. Schmitt-Brandt: i. m. 285. és D. Steinhilber: *Indogermanen. Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*. Band 5 (1998) 982.

mertnek veszik az alapnyelvi korban.⁷ És ebből az álláspontból adódóan ezek a munkák magától értetődően a fent említett, legkorábban kőrézkori, illetve rézkori, sőt kora bronzkori keltezéseket javasolják a még nem felbomlott alapnyelv számára. Vizsgáljuk meg hát röviden, hogy melyik álláspont tartható elfogadhatónak a fémnév-terminológiával kapcsolatban!

1. Az **ajōs*. Mind Pokorny, mind Mann indoeurópai összehasonlító szótára felveszi az alapnyelvre az **ajōs/-es-* szót 'fém', ill. valószínűsíthető 'réz' és 'bronz' jelentéssel, amelyből az indoirániban 'vas' jelentés alakult ki: ói. *áyas-*, av. *ayañh-* 'fém, vas'; lat. *aes, aeris* 'érc, réz, fém, bronz'; gót *aiz* (ősg. **aiz* < ie. **ajēs*) 'érc, pénz' ófn. *ēr* 'érc', óészaki *eir* 'érc, réz' (egyetlen ma élő germán folytatás ang. *ore* 'érc'). Szintén alapnyelvi szóként veszik fel ennek származékát: **ajēs-no-* 'érc-, bronz-' > lat. *aēnus*, umb. *ahesnes*, óind *áyasa-*, avesztai *ayañhaēna-*, óang. *æren*, ófelni. *ērīn*.⁸

Makkay arra hivatkozva utasítja el a fémnevek esetleges bizonyító erejét, hogy a legelőször használatba vett fémekre vonatkozó szókinccs nem egységes, és alapnyelvi alakokat nem sikerült kimutatni (53.), és az **ajōs* esetében külön felhívja a figyelmet arra, hogy „csak három dialektus-csoportban vannak megfelelői, a latinban, a germánban és az indoiráni késői dialektusában” (99.).⁹ Az a tény, hogy a fémekre vonatkozó szókinccs nem egységes, önmagában még nem jelent sokat, hiszen ez a megállapítás szinte az egész indoeurópai szókinccsre érvényes! Maga a szerző is hivatkozik arra a megfigyelésre, hogy 2044, az alapnyelvre rekonstruálható tő közül csak egyetlen olyan szótövet sikerült kimutatni, amelynek megfelelői a 14 ie. ág mindegyikében megvannak.¹⁰ Még az sem döntő jelentőségű, hogy az **ajōs*-nak „csak három dialektus-csoportban vannak megfelelői”, hiszen önmagában a megfelelőek száma szintén nem sokat mond.¹¹ A legfontosabb tényező a megfelelőek megoszlása, ti. hogy olyan dialektuscsoportokban fordulnak-e elő, amelyek az alapnyelv felbomlása után még egy ideig együtt maradván köztes, átmeneti alapnyelveket alkot(hat)tak, ill. érintkezésben voltak egymással, vagy olyanokban, amelyeknél ilyen köztes alapnyelv feltételezése, ill. másodlagos érintkezés kizárható! A második esetben még azt is meg kell vizsgálni, hogy esetleg az alapnyelv felbomlása után egy nem indoeurópai nyelvből vették-e át az adott szót egymástól függetlenül a különböző dialektuscsoportok?

Mint láthattuk a **ajōs*-nak három csoportban vannak megfelelői: az itálikusban, a germánban és az indoirániban. Ha csak az itálikusban és a germánban lennének meg az **ajōs* megfelelői, teljes joggal gondolhatnánk arra, hogy ez a szó e csoportok valamilyen előzményének (esetleg egy észak-nyugat

⁷ R. S. P. Beekes: 37., R. Schmitt-Brandt: i. m. 285. és Th. V. Gamkrelidze—V. V. Ivanov: Indo-European and the Indo-Europeans. A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture. I—II. Berlin—New York 1995. I, 617. sk. mindkettőt, D. Steinbauer: i. m. 285. csak az előbbt.

⁸ J. Pokorny: i. m. 15. sk., S. E. Mann: i. m. 7. sk. Megemlítjük, hogy Mann korábban még az **ajōs* alapnyelvi rekonstruálhatósága ellen foglalt állást, arra hivatkozva, hogy „begrenzt belegt”, vö. S. E. Mann: Die Urheimat der Indoeuropäer. Die Urheimat der Indogermanen. Ed. A. Scherer. Darmstadt 1968, 224—255.; kül. 253. (1943-as angol eredeti fordítása).

⁹ A 143. oldalon viszont e három dialektuscsoport megfelelőseinél megjegyzi, hogy „mind egy indoeurópai **ajōs*-ból származnak”, amelyek eredetileg érc jelentése volt.

¹⁰ 65. o. 145. jegyzet, hivatkozással a Pokorny-szótárt kiegészítő munkára: N. Bird: The distribution of Indo-European root morphemes. A checklist for philologists. Wiesbaden 1982. (ez a tő a **tēu* 'duzzad, dagad', > lat. *tūber, tumeo, tumor* stb., vö. J. Pokorny: i. m. 1080 skk. Makkaynál tévesen 'nyelni' jelentéssel < to swallow ~ to swell !?!).

¹¹ A szerző maga utal arra a szakirodalmi megjegyzésre, mely szerint „nincs közös szó az emberi fejre sem, de azért az indoeurópaiaknak volt fejük” (72.). A **kaput* „fej” jelentésű szó ennek ellenére rekonstruálható az alapnyelvre az óind, latin, germán (mint **ajōs*-nál!) és a görög megfelelőek alapján, vö. J. Pokorny: i. m. 529. sk., vö. még R. S. P. Beekes: i. m. 83. sk.

indoeurópai dialektus-kontinuumnak¹²) jóval az alapnyelv felbomlása utáni újítása lenne.¹³ Az indoiráni folytatások azonban kizárnak egy észak-nyugat-európai köztes nyelvállapotbeli, az alapnyelv felbomlása utáni keletkezést, és a megfelelések közös előzményét, az **aijos*-t az alapnyelv felbomlása előttre kelteznek. Tudtommal ugyanis egyetlen olyan, az alapnyelv felbomlása utáni nyelvállapotokat, későbbi átmeneti köztes alapnyelveket leíró modell sem létezik az indoeurópai nyelvtudományban, amelyben az itálikus és germán az indoiráni csoporttal alkotna ilyen átmeneti köztes alapnyelvet, vagy dialektus-kontinuumot, ill. e három csoport másodlagos érintkezésbe került volna egymással.¹⁴ Ilyenre egyetlen ábra sem utal a Makkay által közölt számos, kiváló munkákon alapuló, az indoeurópai nyelvek nyelvföldrajzi tagolódását bemutató melléletek közül.¹⁵ Kiegészítő érvként megemlíthetjük, hogy az **aijos* folytatásainak a megoszlása jól összeegyeztethető a peremterületek, peremnyelvek megőrizte archaikus vonások elméletével, ami szintén az **aijos* alapnyelvi korát igazolhatja.¹⁶

Nagy valószínűséggel azt a lehetőséget is kizárhatjuk, hogy e három dialektus-csoport az alapnyelv felbomlása után egymástól függetlenül egy nem indoeurópai nyelvből vette volna át ezt a szót. Az egyetlen szóba jöhető jelöltről ugyanis, egy állítólagos, 'réz/bronz' jelentésű nuzi *alaš* -ről kiderült, hogy mind hangalakja, mind jelentése téves olvasaton alapszik, egyszerűen nem létezik.¹⁷ Marad tehát annak a

¹² Ennek problematikájához l. *L. R. Palmer: Die lateinische Sprache*. Hamburg 1990 (London 1954 fordítása), 18. skk. és *N. Oettinger: Zum nordwest-indogermanischen Lexikon (mit einer Bemerkung zum hethitischen Genitiv auf -l)*. in: *Studia Celtica et Indogermanica*. Festschrift für W. Meid. ed. P. Anreiter—E. Jerem. Budapest 1999, 261—267.

¹³ Valószínűleg egy ilyen magyarázat lebeghetett a szerző szeme előtt is, amikor azt írja (143.): „A bronzotés a bronzművéséget... a kelta-germán-italikus tömb akkor ismerte meg, amikor még egymás mellett élt a három dialektus... a bronzra vonatkozó szókincs genetikusan örökség egy közös újításból...”.

¹⁴ Az említett indoeurópai nyelvtudomány-bevezetéseken kívül lásd elsősorban *W. Porzig: Die Gliederung des Indogermanischen Sprachgebiets*. Heidelberg 1954, aki indoiráni, itálikus, germán izoglosszákról nem tud; vö. még *G. Klingenschmitt: Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. in: In honorem H. Pedersen. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft 25—28. März 1993 in Kopenhagen. ed. J. E. Rasmussen. Wiesbaden 1994, 235—251.

¹⁵ Pl. 17. o. Hutterer, 80. Bonfante, 81. Kern és Schwartz, 82. Bomhard, 83. Georgiev és 85. Aalto alapján.

¹⁶ Emellett érvelt már *A. Nehring: Studien zur indogermanischen Kultur und Heimat*. in: *Die Indogermanen- und Germanenfrage*. ed. W. Koppers. Salzburg—Leipzig 1936, 9—229., kül. 30. Az elvhez vö.: *L. R. Palmer: i. m.* 25. skk. ('Randzonenphänomene', némi szkepszissel); ilyen közösen megőrzött archaizmusokra példákat az indoiráni, latin és kelta vonatkozásában (pl. **rēg-s* > lat. *rex*, **kred-dheh*, > lat. *credo* és **pi-ph₂-e-ti* > lat. *bibit*) l. *K. H. Schmidt: Latein und Keltisch: Genetische Verwandtschaft und areale Beziehungen*. in: *Latein und Indogermanisch. Akten des Kolloquiums der Indogermanischen Gesellschaft*, Salzburg, 23—26. September 1986. ed. O. Panagl—Th. Krisch. Innsbruck 1992, 29—51., kül. 37. Vö. még *Porzig: i. m.* 215.: aki rámutat, hogy e közös archaizmusok mellett teljességgel hiányoznak az indoiráni, kelta és itálikus közös újítások! Esetünkben a germán folytatások még inkább az alapnyelvi eredet mellett szólnak.

¹⁷ Nuzi városa a Kelet-Tigris vidékén feküdt és a Kr. e. 2. évezredben a hurrita nyelvterülethez tartozott. A különféle sumér lexikonokba bekerült 'réz/bronz' jelentésű nuzi *alaš* szót *G. Dossin* hozta forgalomba 1948-ban, hogy Kypros régi, az orientális nyelvekben használt nevét (*Alašija*) megmagyarázhassa. *M. Civil* 1976-ban és 1987-ben bebizonyította, hogy *Dossin* átírása teljesen rossz volt: a helyes olvasat *a-aš-gal* = *si-ni* (akkád *šinu* 'holdsarló' v. ilyen alakú tárgy), vagy mint *Plöchl—Reiter* javasolják, *a-aš-kurum* '(hold)sarló'; részletesen lásd: *R. Plöchl—K. Reiter: Alašija und alaš „Kupfer/Bronze“*. *Kadmos* 33 (1994) 65—68. és *uők: SMN 2559: Das Geisterwort alaš = „Kupfer/Bronze“*. *Nouvelles Assyriologiques Brèves et Utilitaires*. Paris, no 3 (1993) 72—74. A szó, még *M. Civil* tisztázó munkásságát megelőzően a magyar szakirodalomba is bekerült, vö. *Harmatta János: Az indoeurópai népek régi településterületei és vándorlásai*. MTA Nyelv és Irod.-Tud. OK 27 (1971) 309—324.; kül. 319.: „a sokat idézett **aijes*- 'réz, bronz' szó... nyilvánvalóan elő-ázsiai vándorszó (vö. nuzi *alaš*).” A Nuziból ismert szövegekben egyébként a réz '*erū*' a bronz '*sipparu*', vö. *E. R. Lachemann: Epigraphic Evidences of the Material Culture of the Nuzians*. in: *R. F. S. Starr: Nuzi. Vol. I. Text*. Cambridge, Mass. 1939, 528—544, kül. 538.

nagyon valószínű feltételezésnek az elfogadása, hogy az alapnyelvre rekonstruálható a 'fém, réz' jelentésű **aḱos*.¹⁸ Az is valószínű, hogy az alapnyelvi **aḱos* nem átvétel eredménye, hanem belső képzés az ie. **āi-* 'égni, világítani, izzani' jelentésű gyökből.¹⁹ Az európai és közel-keleti területek legkorábbi fém(réz-) művességéhez pedig vö. egy újabb régészeti kézikönyv izokronterképét (a kalibrált radiokarbon kronológia adatai alapján, Kr. e. 6500 és 2000 közötti időszakra).²⁰

2. Az **arǵntóm*. Pokorny szótára a számos különnyelvi folytatás ellenére 'ezüst' jelentésű szót még nem vett fel az alapnyelvre, mert azt a korábbi, ma már túlhaladottnak tekinthető álláspontot tette magáévá, mely szerint az ezüst a vaskorig ismeretlen volt a mediterránaeuamtól északra (tehát az akkoriban felvetett „őshaza”-területeken), így az 'ezüst' jelentés kifejlődését a 'fehér, ragyogó' gyökből különnyelvi fejleményeknek minősítette.²¹ Mann szótára már felvette az alapnyelvre az **arǵntóm*-ot 'fehér fém, ezüst' jelentésben a következő megfelelések alapján: ói. *rajatám*, av. *arzatam*, óp. *aradata*, örm. *arcat* (szerinte iráni kölcsönszó), lat. *argentum*, oszk. *aragetud*, óír. *argat* (és egyéb kelta nyelvekben hasonló), mind 'ezüst' jelentésben.²² Az **arǵntóm* folytatásainak megoszlása az indoiráni, itálikus és kelta nyelvekben az **aḱos* folytatásaihoz hasonlóan szintén jól összeegyeztethető a peremterületek, peremnyelvek megőrzte archaikus vonások elméletével. Mint láthattuk (vö. fent 7. jz.), az ezüst jelentésű *(*h*₂)**arǵntóm* hangalakú szót alapnyelveink tartják a legújabb indoeurópai bevezetések és összefoglalások is, de ugyanerre az

¹⁸ Ezt elfogadják a fent említetteken kívül *J. Haudry*: i. m. 113., *A. Martinet*: Des steppes aux océans. L'indo-européen et les «indo-européens». Paris 1987, 254. sk., *J. P. Mallory*: In search of Indo-Europeans. London 1989, 121. Még *C. Renfrew*: Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins. London 1987, 165. sk. is elfogadja ezt, csak nem a rézművészet termékére, hanem a természetben található rézre, ill. hasonló fémekre vonatkoztatja, s szerinte ez megengedi a még egységes alapnyelv kora újkőkori, sőt korábbi keltezését is.

¹⁹ Az **āi-* gyökből való régi keletű származtatást *Nehring*: i. m. 30. „sachlich und sprachlich absolut einwandfrei”-nek minősítette, *J. Pokorny*: i. m. 11. és 15. sk. kérdőjelesen említi és felveti az **aḱos* eredeti 'brandfarbig?' jelentésének lehetőségét, s egyben elveti, hogy az alapnyelvi **aḱos* Kypros régi, az orientális nyelvekben használt nevéből (*Alasija*) származna, a lat. *cuprum* < *Κύπρος* mintájára, amelynek etimológiájához vö. *E. Neu*: Zur Herkunft des Inselnamens Kypros. Glotta 73 (1995–96) 1–7. *J. Haudry*: i. m. 113. is az **āi-* gyökből származtatja, és az **aḱos* eredeti jelentését „le métal qu'on travaille en chauffant”-ként határozza meg. Szerinte ez a jelentés a fémművészet meglétére utal.

²⁰ *C. Renfrew—P. Bahn*: Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat. Budapest 1999, 324. Természetesen figyelembe kell venni az abszolút és a radiokarbon kronológia közti eltéréseket és kalibrálás okozta problémákat is, amihez vö. *Makkay*: 111. *Makkay*: 101. rámutat, hogy a réz Európa délkeleti területen már a Kr. e. 3 évezred közepe előtt ismert volt, Kis-Ázsiában (radiokarbon keltezés alapján) Kr. e. 8–6. évezredi rézeszközökre vannak adatok.

²¹ *J. Pokorny*: i. m. 64.: *ar(e)ǵ-, rǵi-, rǵr-, arǵu-* 'ragyogó, fehérítő' gyökök alatt. Kutatástörténeti áttekintést lásd *J. P. Mallory—M. E. Huld*: Proto-Indo-European 'Silver'. Zeitschrift f. Vgl. Sprachf. 97 (1984) 1–12., kül. 1. sk.

²² *S. E. Mann*: i. m. 34., vö. még *W. Porzig*: i. m. 212., aki szerint az ettől eltérő képzésű *ἄργυρος* és *messapus argorian* a fentieknél újabb keletű, és a régi *-nt-* suffixum lecserelésével jöttek létre. A germánban (gót *silubr*, ófeln. *silbar* stb.), a baltiban (lit. *sibādras*) és a szlávban (or. *serebró*) kölcsönszó foglalta el a helyét, *W. Porzig*: i. m. 143. szerint mindegyik egymástól függetlenül ugyanabból a nyelvből vette át a szót. *Makkay*: 140. 252. jz. utal olyan új baszk nyelvű történetre, ahol e kérdést a baszk *zilar*, keltibér *silubhra*-val együtt tárgyalják (megjegyzendő, hogy a keltibér alak talán elírás *Makkay*-nál, mert a keltibér alak helyesen *silapur* /*silabur* 'ezüst', vö. *W. Meid*: Celtiberian Inscriptions. Budapest 1994, 19.). A keltibér *silapur* alak egybevetve az **arǵntóm* más kelta nyelvekbeli folytatásaival egyértelműen mutatja, hogy e kölcsönszó eredetije (mint kereskedelmi vándorszó?) a germánban, a baltiban és a szlávban is az eredeti **arǵntóm* folytatásait szoríthatta ki. A tocharban az 'ezüst' *A nkiñc*, *B nkiñce*, a tochar *A arkyant* az *ar̄ki* 'fehér' adj. pl. fem. alakja (vö. *W. Porzig*: i. m. 212.), így *Pokorny* szótárából (i. m. 64) ezt törölni kell az ezüst megfeleléseinek felsorolásából, *S. E. Mann*: i. m. 33. ezt már megtette.

eredményre jutott már J. P. Mallory és M. E. Huld 1984-es tanulmánya is.²³ E két szerző azt is hangsúlyozza, hogy az **arǵntóm* (náluk **A₁(e)rǵntóm*) mint semleges nemű főnév megfelel annak a szemantikai rekonstruálhatósági elvnek is, miszerint csak főnév jelentésű ('ezüst'), és kizárható a koegzisztens melléknévi (jelzői) funkció ('fehér').²⁴ Megjegyezzük, hogy az **aijos* is tökéletesen megfelel ennek az elvnek, sőt még a belőle képzett **ajes-no-* 'érc-, bronz-' melléknév is rekonstruálható! Mallory és Huld arra is rámutat, hogy a régészeti kutatások szerint a Közel-Keleten és Euráziában (ezen belül azokon az európai területeken is, ahol az „őshazát” lokalizálni próbálják) az ezüst felhasználása a Kr. e. 4. évezredtől mutatható ki (vö. az 1. o.-on közölt izokron-térképüket!), első alkalmazása ennél nem lehet sokkal korábbi (természetesen arra is utalnak, hogy az időmelység az újabb kutatások eredményeképpen még nőhet), és szerintük az 'ezüst' jelentésű **arǵntóm* kb. Kr. e. 3500 körül jelenhetett meg a még egységes alapnyelv szókincsében.²⁵

3. Az arany. Az aranyra vonatkozó szókincs megítélése az előző kettőhöz képest valóban problematikus. Makkay szerint az arany terminusa sem rekonstruálható az alapnyelvre (155. sk.), de ha az lenne akkor, mint a szerző egy másik helyen, más összefüggésben rámutat (367.), az arany kizárná a neolitikumot, és a korai bronzkor mellett szólna. A következő rekonstrukciók adódnak a különnyelvi megfelelésekből: a) **ǵ^hól-to-* > or. *zóloto*, valószínűleg thrák **zalta* (*salt/d-* σάλ.τ.δ-) is / **ǵ^hél-to* > lett *zèlts* / **ǵ^hító* > gót *gulþ*,²⁶ b) **ǵ^hfen-jo-* > ói. *híranyam*, av. *zaranya* 'arany', ószl. *zelenü*, or. *zel'óny* 'sárga',²⁷ sőt c) **ǵ^hlō-ró-s* > fríg *γλουρός* 'arany', g. *γλωρός* 'zöld'.²⁸ Ezek mind egy **ǵ^hel-* gyökből képződtek, amelyet 'ragyogó, csillogó', ill. színjelölő melléknévként 'sárga, zöld, szürke vagy kék' jelentéssel vesz fel Pokorny szótára, Mann azonban az 'arany, arany-' jelentést is alapnyelvinek veszi, sőt külön felveszi a **ǵ^heltos* alakot 'sárga, arany' jelentéssel.²⁹ Mivel azonban csak a germánban, a baltiban és a szlávban vannak biztos

²³ Vö. Mallory—Huld: i. m. 2—6. A tanulmányra éppen Makkay egyik munkája alapján bukkantam, amelyben a szerző a réz és az arany problematikájával foglalkozott, de az ezüstével nem, csak utal az erre vonatkozó munkákra. Makkay a rézzel kapcsolatban e tanulmányában is negatív álláspontra helyezkedett, ugyanakkor mintha az arany esetében elfogadná az alapnyelvi rekonstruálhatóságot, vö. J. Makkay: *Ancient Metal Names and the First Use of Metal*. *Balkanica* (Belgrád) 23 (1992) 311—318; kül. 311. sk. és 314. sk. Mallory és Huld tanulmányából adódó következtetések láthatóan nem voltak hatással Makkay fémnevekre vonatkozó álláspontjára.

²⁴ Vö. Mallory—Huld: i. m. 2. és 5.

²⁵ Vö. Mallory—Huld: i. m. 6—10.

²⁶ Vö. S. E. Mann: i. m. 414., 422. R. Schmitt-Brandt: i. m. 285. A thrák alakhoz, amelyet Georgiev helynevek alapján rekonstruált (és Mann, ill. Schmitt-Brandt-nál nem szerepel) l. *V. Georgiev*: *Introduction to the History of the Indo-European Languages*. Sofia 1981, 109. A különnyelvi előfordulásokat lásd a következő, az újabb kutatási eredményeket is feldolgozó tanulmányban: K. T. Witczak: 'Gold' in Mycenaean Greek and Indo-European. *Orpheus* (Journal of Indo-European and Thracian Studies, Sofia) 4 (1994) 55—58.

²⁷ Vö. R. Schmitt-Brandt: i. m. 285., S. E. Mann: i. m. 413.

²⁸ K. T. Witczak: i. m. 56.

²⁹ J. Pokorny: i. m. 429., S. E. Mann: i. m. 413. sk. a tőle felvett alapnyelvi 'sárga, arany' jelentésű **ǵ^heltos* elfogadhatósága nyilván attól is függ, hogy az általa a germán és szláv folytatásokhoz kapcsolt perzsa *zard* 'sárga' valóban visszavezethető-e erre a rekonstrukciónkra. Valószínűleg nem, mert M. Mayrhofer: *Etymologisches Wörterbuch des Altindoeuropäischen II*. Heidelberg 1996, 805. sk. s. v. ói. *hári-*, av. *zairi-/zairita-*, k. és újp. *zard*-nál ilyen lehetőségre nem utal. Függ továbbá a thrák **zalta* elfogadhatóságától és attól is, hogy az ói. *hāṭaka* 'arany' jelentésű szó levezethető-e egy **ǵ^holto-ko-*ból, vö. K. T. Witczak: i. m. 55. és J. Pokorny: i. m. 429. (mindkettő kétségekkel), M. Mayrhofer: i. m. 816. szerint az ói. *hāṭaka* szó ie. etimológiája kétséges (bár Burrow személyében van támogatója is e régi ie. származtatásnak), vö. *uő*: *Kurzgefaßtes Etymologisches Wörterbuch des Altindischen*. Heidelberg 1974, 589. és 804. is.

folytatásai, így valószínűleg e három tömb számos közös újításának egyikével állunk szemben,³⁰ sőt, akár különnyelvi is lehet mindegyikükben (amire a táblaut-különbségek mutatnak), valamint e rekonstrukció a Mallory—Huld-féle szemantikai rekonstruálhatósági elvnek (l. fent) sem felel meg, az alapnyelvi rekonstrukciót e tő esetében Mannal és Beekessel ellentétben nem tartjuk lehetségesnek. A b) esetben nyilván indoírani, a c)-ben fríg (szemantikai) újításról van szó.

Van azonban még egy olyan megfelelés-rendszerünk, melynek rekonstrukciója 'arany' jelentésben igényt tarthat alapnyelvi eredetre: az **auso-*. Ezt már Pokorny szótára felvette az alapnyelvre az **ayes-* 'világítani, fényleni' gyökből képzett **auso-* alakban, 'arany' jelentéssel a következő megfelelések alapján: lat. *aurum*, sab. *ausom*, lit. *áuksas*, ólit. *ausas*, óporosz *ausis*, talán tokhár A *wās* B *yasā*, *ysā*, mind 'arany' jelentésben.³¹ Mann szótára ezt kérdőjellel vette fel (bár a '?' lehet, hogy csak a pontos hangalakra vonatkozik: „*au's-* (?) 'gold'”), és utal az eredetének problematikusságára.³² Az alapnyelvi rekonstruálhatóság kérdésében jó lenne tudni, hogy mi volt a görögben az 'arany' eredeti terminusa, az egyértelműen sémi kölcsönszó (> myk. *ku-ru-so*, g *χρυσός*) átvétele előtt. Makkay nagyon helyesen utal rá (156. sk.), hogy a görögök elődjeinek a sémi szó átvétele előtt is feltétlenül ismerniük kellett az aranyat a rá vonatkozó szóval együtt, és nehéz elhinni, hogy ne őrizték volna tovább nyelvükben. Arra is utal (159.), hogy az új, sémi szó átvétele azzal magyarázható, hogy a görögök a korai bronzkor közepétől kezdve az aranyból készült ékszereiket egyre inkább krétai és keleti mintákra készítették. A legújabb kutatási eredmények fényében ez a kérdés is megoldódhat. K. T. Witczak ugyanis az **auso-* alak folytatását kimutathatónak véli a mykénéi görög szövegekben is: az 'arany' ideogrammját, *141 AURUM = **a_r-wo*, az i.e. **awso-* ból alakult proto-görög **awho-*/*awwo-* val felelteti meg, amely g. **aFóc* / **āFoc* -t adott volna, de kiszorította a már a késő mykénéi szövegekben is jelentkező sémi kölcsönszó.³³ Amennyiben Witczak ideogram-megfeleltetése helyes, akkor az **auso-* számára egy újabb folytatást nyerünk, amely e rekonstrukció alapnyelvi kora mellett további érvként szolgálhat. Úgy tűnik, hogy ez az **auso-* a **g^hel-to-* val ellentétben megfelel a Mallory—Huld-féle szemantikai rekonstruálhatósági elvnek (l. fent) is. Ha figyelembe vesszük, hogy Kr. e. 3500 (radiokarbon keltezéssel Kr. e. 5000) előttről Euráziában alanyélet nincsen (mint arra Makkay 156. utal), akkor újabb támpontot (*terminus post quem*-et) nyerhetünk a felbomlás előtti alapnyelv keltezéséhez.

Ugyanilyen használható keltezési szempontból a 'vas'-ra vonatkozó terminológia csak negatív előjellel: ez annyira különböző az egyes nyelvekben, hogy teljes bizonyossággal kizár bármiféle alapnyelvi rekonstrukciót.³⁴

A fémnév-terminológia tanúbizonyosságát tehát az időmeghatározás szempontjából összességében

³⁰ *W. Porzig*: i. m. 142., aki ehhez még csatolta kérdőjelekkel a venétet is, amennyiben egy venét *goltano-* felvetett 'aranyműves' jelentése bizonyítható lenne, vö. még *V. Georgiev*: i. m. 306.: „*Goltanos*, a personal name, = Bulg. *Zlatan*, a personal name, from IE **g^holt-āno-s*, a derivative of OBG *zlato* 'gold' from IE **g^hol-tom*.” Ez azonban teljesen bizonytalan, mert a venét szövegekben előforduló *Goltanos* személynév jelentéséről semmit sem tudunk, csak annyit, hogy egy más nevekben is előforduló *-ano-* képzővel jött létre egy *Golt-* tőből, amelynek etimológizálásával *Lejeune* egyáltalán nem foglalkozik, vö. *M. Lejeune*: *Manuel de la langue vénète*. Heidelberg 1974, 300. sk. Ez esetben teljesen hiányzik az arany jelentés, amelyre a thrák szónál van utalás és kikövetkeztethető, és amely az óind szónál biztos.

³¹ *J. Pokorny*: i. m. 86. és *W. Porzig*: i. m. 185. sk., aki ezt a **g^helto-* származékaival szemben egyértelműen régiebbnek tartotta.

³² *S. E. Mann*: i. m. 42. sk.

³³ *K. T. Witczak*: i. m. 56. sk., a hangtani levezetést igazolhatja az i.e. **awsōs* (vö. lat *aurōra*) > proto-g. **āwhōs* > aiol *āwōs*, dór *āFōs* att. *ēwōs* ión. *ἠώs*.

³⁴ Erre természetesen *Makkay* is utal (143.), vö. *R. Schmitt-Brand*: i. m. 286. sk. is.

pozitívna kell értékelnünk,³⁵ és ezt a még nem felbomlott alapnyelvet beszélő közösség területének lokalizációjánál és datálásánál figyelmen kívül hagyni nem lehet. Mivel az alapnyelv felbomlását általában Kr. e. 3500 és 2500 közé szokták helyezni (valószínűbb a 4—3. évezred fordulója),³⁶ elsősorban az ez idő tájt, ill. ezt közvetlenül megelőzően a rezet, ezüstöt és aranyat már ismerő területek jöhetnek számításba.³⁷

Még egy nyelvészeti paleontológiai érv problematikus felhasználására szeretnék kitérni. Mint Makkay utal rá (193): „megmaradt a hettitában a közös földművelési kincsnek egy fontos szava, az ekét vontató szarvasmarhának az igája: hettita **jugan*, latin *iugum*, ióind *yugam*, görög ζυγόν. A hettita elválása tehát már valamikor az ekés szántás ismeretének idejében történt meg”, és rámutat, hogy szarvasmarhával végzett „ekés szántást az újkőkor közepétől kezdve alkalmaztak”, valamint kijelenti, hogy a hettita elődjének „a göröggel és az iránival közös szava csakis délkelet-európai közös újítás (vagy közös átvétel) eredménye lehet, alapnyelvi eredetéről szó sem lehet”.³⁸ Másutt (350.) is hangsúlyozza, hogy az alapnyelvi „elválás jóval az eke felfedezése és használatának megismerése és átvétele előtt történt meg”. Noha a mezőgazdasági, földművelési terminológia rekonstrukciójával tényleg vannak bizonyos problémák,³⁹ rá kell mutatni, hogy az 'iga' jelentésű **iugom* teljes biztonsággal rekonstruálható az alapnyelvre (ráadásul nem átvételből, hanem belső képzéssel a **ieug-* 'összekötő' tőből), és olyan sok különnyelvben vannak ugyanilyen jelentésű folytatásai (óind, görög, latin, germán nyelvek, litván, szláv nyelvek, kelta nyelvek, örmény, hettita, talán tokhár is), hogy egy esetleges alapnyelv felbomlása utáni délkelet-európai közös újításról vagy átvételről szó sem lehet!⁴⁰ Ha ez az alapnyelvi 'iga' jelentésű **iugom* tényleg az ekét vontá-

³⁵ Ezt nem csak a modern munkák tartják így, hanem már a régebbiek is többnyire ezen az állásponton voltak, vö. pl. a még ma is használható, színvonalas összefoglalást: *A. Nehring*: i. m. 29. skk. 'Die Metalle a) das Kupfer, b) das Gold.' Természetesen ellenvélemények is akadtak, így pl. ugyanabban a kötetben, ahol Nehring tanulmánya is megjelent, *W. Brandenstein*: Die Werkstoffe als Grundlage der prähistorischen Einteilungen. in: Die Indogermanen- und Germanenfrage. ed. W. Koppers. Salzburg—Leipzig 1936, 270—277., kül 270. sk. tagadta a fémnév-terminológia rekonstruálhatóságát az alapnyelvre az **aīos* esetében is, érvei azonban nem meggyőzőek. Ugyanígy tagadta *H. Krahe*: Indogermanische Sprachwissenschaft 1. Berlin 1958, 40. sk. is, de érvelés nélkül. Feltehetően e pesszimista irányzat hatása alatt helyezkedett ugyanilyen álláspontra *Harmatta J.*: i. m. 319. és *Tegvey Imre—Vekerdy József*: Bevezetés az indoeurópai nyelvtudományba. Kézirat. Budapest 1992¹¹, 21. Makkayra ez a magyarországi álláspont nyilván nem volt hatás nélkül.

³⁶ Így pl. *W. Cowgill*: Indogermanische Grammatik (ed. M. Mayrhofer). 1/1. Einleitung. Heidelberg 1986, 13., hasonlóképp *R. S. P. Beekes*: i. m. 50. Ettől némileg nagyobb időmélységet ad meg *Th. V. Gamkrelidze—V. V. Ivanov*: i. m. 762.: „no later than the fifth to fourth millenia B. C.”

³⁷ A fémnevekre vonatkozó fenti álláspontom megfogalmazása után jutottam hozzá ahhoz a legújabb indoeurópai kultúrtörténeti lexikonhoz, melyre szintén Makkay hívta fel a figyelmet (11. o.; utal rá, hogy ennek adatait csak a legfontosabb esetekben tudta figyelembe venni): *J. P. Mallory—D. Q. Adams*: The Encyclopedia of Indo-European Culture. London—Chicago 1997, 878 1. E lexikon a fémnév-terminológiával és az alapnyelv felbomlásának keltezésével kapcsolatban az általam is képviselt álláspontot tette magáévá, vö. a köv. szócikkeket: Metal 379. sk., Silver 518. sk., Gold 234. sk. (*Martin. E. Huld* és *J. P. Mallory*), Time-depth 583—587. (*J. P. Mallory*), Indo-European Homeland 290—299. (*J. P. Mallory*), kül. 296: 'Temporal principle', „The lexico-cultural evidence indicates that the Proto-Indo-European vocabulary cannot predate the Neolithic... the date of PIE should be broadly set to the period c 4500—2500 B. C.”

³⁸ Ez a rész az 1991-es kiadásban még nem szerepelt a vonatkozó fejezetben.

³⁹ Vö. *R. Schmitt-Brand*: i. m. 283. sk. Pozitívabb hozzáállással *R. S. P. Beekes*: i. m. 35.

⁴⁰ Vö. *J. Pokorny*: 508. sk. és *Th. V. Gamkrelidze—V. V. Ivanov*: i. m. 624. skk., ugyanígy *J. P. Mallory—D. Q. Adams*: i. m. 655. (s. v. Yoke). N. B. Makkay máshol fenntartás nélkül elfogadja hasonlóan számos folytatás esetén az alapnyelvi eredetet, pl. 68. a juh esetében annak nevét és az állat ismeretét is (folytatásai 8 ágban adatoltak, *I. J. Pokorny*: i. m. 784).

tó szarvasmarhának az igáját jelentette, akkor az alapnyelv felbomlása csak az ilyen jellegű ekés szántás meghonosodása, azaz az újkőkor közepe után következhetett be.⁴¹

Igazat adhatunk tehát R. Schmitt-Brandtnak, aki szerint először csak nyelvészeti eszközöket szabad alkalmaznunk az indoeurópai „őshaza” lokalizálásának és datálásának kutatásakor, és csak ezt követően szabad az így nyert eredményeket más tudományágak eredményeivel egybevetni.⁴² Az más kérdés, hogy mennyiben lehet elfogadni, hogy R. S. P. Beekes határozottan az ún. Jamna-kultúrával (Kr. e. 3600—2200), R. Schmitt-Brandt pedig a Dnyeper-Donyeck-kultúrával (Kr. e. 4—3. évezred) azonosítja az indoeurópai nyelvi egység legkésőbbi fázisát.⁴³

Még néhány kisebb elírásra, pontatlanságra hívnánk fel a figyelmet: (72.) „*se(y)- jelentésváltozása pl. *dobni*, majd később *kockát vetni*, majd *gabonát vetni* volt.” Itt az utolsó két jelentés nyilván felcserélődött (a tőhöz vö. J. Pokorny: i. m. 889. skk.). A raetoroman (141., 515., ami egy újlatin dialektuscsoport neve) elírás a raetus helyett. Az indoeurópai **k̑ntóm* eredeti jelentése Makkay szerint ’nagy egység’, később ’száz’ (290.), a szakirodalom viszont egy * (d)*k̑ntóm*-ból ’(Zehner)dekade’ vezeti le a ’száz’ jelentést.⁴⁴ Zavaró és hibás a tárgymutató következő beosztása: 509.: kentum nyelvek (szláv, balti, germán...) míg 517.: szatem nyelvek csoportja (balti, szláv, albán...).

Összességében a fenti nyelvészeti paleontológiai érvek miatt Makkay indoeurópai őstörténeti modelljét nem tudom elfogadni, ugyanakkor el kell ismernünk könyve értékeit (már csak a belé fektetett hatalmas munka miatt is): rendkívül széles szakirodalmi ismereteit és kritikai szellemét a hasonló tematikájú munkák (Gimbutas, Gamkrelidze és Ivanov, Djakonov, Renfrew) régészeti alapjainak bírálatában.⁴⁵ Azt is hangsúlyozni kell, hogy ez az első magyar nyelven megjelent monográfia erről a kérdéstről, így ennek a munkának az indoeurópai nyelvtudománnyal és őstörténeti kérdésekkel, sőt minden ókortudománnyal foglalkozó kutatóknak a polcán helyet kell kapnia.

ADAMIK BÉLA

⁴¹ Vö. J. P. Mallory—D. Q. Adams: i. m. 655 (Yoke), 434—436 (Plow), 7. sk. (Agriculture), J. P. Mallory és D. Q. Adams tollából. Szerintük az ie. kultúrában már megvolt az ilyen jellegű ekés szántás.

⁴² R. Schmitt-Brandt: i. m. 277. Szemben Hirt álláspontjával, aki úgy vélte, hogy „az ősműveltség kérdésében a nyelvtudomány csak másodrendű segédeszköz, és részben ellenőrizheti a prehistóriát”, vö. Szidarovszky J.: Hirt Hermann, Magyar Nyelv 33 (1938) 123—127, kül. 124.

⁴³ R. S. P. Beekes: i. m. 50. sk. és R. Schmitt-Brandt: i. m. 293.

⁴⁴ Vö. J. Pokorny: i. m. 192., és O. Szemerényi: i. m. (1999) 226.

⁴⁵ A szerző szubjektív (sokszor tanulságos) megjegyzései viszont nagy óvatossággal kezelendők: pl. 9. o. 6. jegyzetben az MTA-ból kizárt tudósok (így Szemerényi Oszvald) 1989 tavaszi rehabilitációja kapcsán úgy fogalmaz, mintha 1989 őszén az ideiglenes köztársasági elnök azt elszíettnék tartotta volna: „die Akademie den Zeiten ein bißchen vorausgeeilt war = az akadémia azért egy kicsit elszíette a dolgot.” Ezzel szemben az eredeti szövegben a mondat így folytatódik: „Das war ein sehr schöner und auch sehr couragierte Schritt”, tehát a mondat teljes fordítása: „az akadémia kissé megelőzte a korát. Ez szép, sőt bátor lépés volt” (Badische Zeitung 1989, 11. 24., a cikk olvasható: O. Szemerényi: Summing up a Life. Autobiographie und Schriftenverzeichnis. Freiburg 1992, 104. sk.).